

برنامه‌ریزی برای نجات میراث مکتوب اسلامی

مهرداد نیکنام^۱

چکیده: سوانح و بلایا از جمله پدیده‌هایی هستند که بشر بی‌وسه کوشیده است بر آنها فائق آید. در طول تاریخ دشمنی با علم و صنعت، فجایع ناشی از خطاهای بشری و جنگها نیز به سوانح طبیعی افزوده شده است. میراث فرهنگی بویژه منابع کتابخانه نیز در مقابل این سوانح و بلایا آسیب‌پذیر هستند، که باید چاره‌ای اندیشیده شود و برنامه‌ای در هر کشور برای رفع خسارات یا پیشگیری از آن تهیه و اجرا گردد. در این مقاله به جهت غنای منابع کهن اسلامی طرحی جهت تهیه برنامه‌ای ملی، منطقه‌ای، و بین‌المللی پیشنهاد گردیده است.

قدمت مبارزات بشر با سوانح و بلایا را باید مساوی قدمت پیدایش بشر بر روی کره زمین دانست. شاید بشر در ابتدا تنها می‌کوشید بر سوانح طبیعی (حوادث غیرقابل جلوگیری) فائق آید ولی به تدریج با پدید آمدن گروهها، قبیله‌ها، و نهایتاً شهرهای کوچک و بزرگ، سوانحی چون دشمنی با علم و صنعت، فجایع ناشی از خطاهای بشری و بالاخره جنگها نیز به آن افزوده گشتند. حوادث غیرقابل پیشگیری عبارتند از: زمین‌لرزه‌ها که معمولاً آتش‌سوزی به دنبال دارند. طوفانهای همراه با جزر و مدّ شدید و بارانهای سیل‌آسا، گردبادها و تندبادهای ویرانگر، طغیان رودخانه‌ها و سیل‌های بهاری. آتش‌سوزیهای مهیب در کتابخانه‌ها اغلب ناشی از وقوع حوادثی در موتورخانه‌ها و یا عیب در سیم‌کشی ساختمانهای قدیمی است. اگر به خرابیهای ناشی از حریق

۱. عضو هیأت علمی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

خسارت‌های ناشی از دود و دوده را هم اضافه کنیم می‌توانیم بگوییم که به دنبال بروز آتش‌سوزی کتابخانه‌ها یا بشدت خسارت می‌بیند یا به کلی از بین می‌روند. البته در اغلب موارد آبی که آتش‌نشانان برای خاموش کردن حریق بکار می‌برند بیش از شعله‌هایی که با آن آب خاموش می‌شود خسارت وارد می‌آورد. خسارات ناشی از آب که اغلب برای بازسازی و مرمت مواد صدمه دیده به بودجه‌های میلیونی نیاز است، معمولاً بر اثر بروز اشکال و خرابی در سیستم لوله‌کشی پیش می‌آید. خسارات ناشی از بدکارکردن و بروز عیب در سیستم تهویه و اسپرینکلر (سیستم مرکزی اطفاء حریق) می‌تواند از این هم بدتر باشد. دیده شده که ارتفاع آب وارد شده از شکاف‌های موجود در پی ساختمان یا آب جاری شده بر اثر شکستن لوله‌های آب، در مخازن واقع در زیرزمین ساختمان تا سه متر هم رسیده است. آب حاصل از ذوب شدن برف‌های روی بام و همچنین بارانهای سیل‌آسا از شکاف‌های سقف‌های کهنه و قدیمی به داخل کتابخانه راه پیدا می‌کنند و باعث وارد آمدن خسارات جبران‌ناپذیر می‌گردند. مهارت دشمنان علم و صنعت در دستکاری و خرابکاری در سیستم اسپرینکلر یا مکانیسم تهویه هوا، دیگ شوفاژ، لوله‌کشی آب ساختمان که باعث ریختن آب روی کتابها و دیگر ابزارهای کتابخانه‌ای می‌شوند فراوان مشاهده شده است. خسارات ناشی از جنگ که می‌توان آن را غایت دشمنی با علم شمرد، به قدمت تاریخ است و تنها می‌توانیم امیدوار باشیم که در آینده شاهد فجایع کمتری از این قبیل باشیم. سوانح و بلایای ناشی از اشتباهکاری افرادی که در داخل یا خارج کتابخانه کار می‌کنند یا حتی افرادی که به هیچ وجه در ارتباط با کار روزانه کتابخانه نیستند اغلب قابل کنترل هستند، ولی متأسفانه معمولاً تحت کنترل در نمی‌آیند. مثلاً تعلل در باز یا بسته کردن سیل‌بند یا بی‌دقتی در هنگام حفاری پی ساختمان مجاور کتابخانه که ممکن است باعث شکسته شدن لوله اصلی آب شود و در نتیجه دهها هزار لیتر آب به داخل کتابخانه سرازیر گردد. مسدود شدن ناودانها و آبروهای مخصوص بارندگی و سیل می‌توانند باعث نفوذ آب فراوان به داخل کتابخانه و منتج به خسارات فراوان گردند. احتمال وقوع سیلی چون سیل شهر فلورانس و زلزله شهرهای توکیو و سانفرانسیسکو و آتش‌سوزی عظیم شهر شیکاگو ممکن است بعید بنماید، اما احتمال وقوع سوانح و بلایای خفیف‌تر ولی به اندازه بلایای عظیم مصیبت‌بار برای مؤسسات مربوط به بیش از حدی است که مدیران آنها باور دارند. سیاهه چنین حوادثی خوف‌انگیز است ولی واقعیتی که باید کتابداران و دیگر افراد مسؤول حفظ میراث مکتوب به خاطر بسپارند این است که "حادثه می‌تواند برای هر کسی اتفاق بیفتد".

کتابخانه‌ها، موزه‌ها و بسیاری افراد کشور ما ایران و دیگر کشورهای اسلامی و نیز بسیاری از

کشورهای تازه استقلال یافته شوروی و کشورهای اروپای غربی جایگاه نسخ خطی فارسی، عربی، ترکی، و اردو هستند که همگی میراث مکتوب فرهنگ اسلامی محسوب می‌گردند. محل نگهداری بسیاری از این نسخه‌ها نامناسب است و لذا این خطر وجود دارد که در آینده‌ای نه چندان دور شاهد نابودی شمار بسیاری از این آثار ارزشمند باشیم. طبیعی است وقتی در شرایط عادی توجهی به این مواد نمی‌شود، در شرایط غیرعادی نیز توجه چندانی مبذول نخواهد شد. و صد البته به هنگام بروز بلایا و سوانح طبیعی و حاصل دست بشر احتمال نابودی مجموعه‌هایی از این قبیل بسیار زیاد است.

بهترین راه مقابله با سوانح و بلایا این است که فرض کنیم، سوانح و بلایا می‌تواند احتمالاً برای همه ما اتفاق بیفتد، و بر همین اساس برنامه‌ریزی کنیم. این برنامه‌ها باید مشتمل بر بخش پیشگیری از سوانح و بلایا (آمادگی پیش از سانحه) و بخش اقدام بموقع در هنگام بروز سانحه باشد: نخست برای پیشگیری یا به حداقل رساندن خسارات وقتی که سانحه قریب‌الوقوع است، و دوم کنترل اعمال نجات پس از بروز واقعه. بدیهی است که هر کتابخانه، آرشیو، یا مخازن نگهداری بایگانی‌های عمومی باید برنامه مقابله با سوانح و بلایا داشته باشند، لیکن صرف نظر از اینکه برنامه‌ها چه قدر خوب تنظیم شده باشند یا اینکه چه قدر خوب به اجرا درآیند، وقتی سانحه‌ای اتفاق می‌افتد بی‌تردید خرابیهایی به بار می‌آید که لازم است نوعی برنامه‌ریزی تعاونی برای مبارزه با سوانح انجام گیرد.

برنامه پیشگیری از سوانح و بلایا

شرایط کلی که باید در بخش پیشگیری برنامه مقابله با سوانح و بلایا گنجانده شود عبارتند از:

الف. پیش‌بینی آنچه می‌تواند اتفاق بیفتد، که به معنی تهیه سیاهه‌ای از تمامی علل بروز خسارات از طریق منابع داخلی و خارجی است.

ب. خلاصه‌ای از اقدامات لازم برای آگاهی اولیه از هر نوع خسارتی که ممکن است وارد آید.

ج. پیش‌بینی لازم برای آگاهی‌های اولیه از سانحه‌ای در شرف وقوع برای تمام افراد ذریع.

د. سازماندهی گروه پیشگیری به کمک تغییرات در شرح وظایف کارکنان که این وظایف به هنگام وقوع طوفانهای عظیم، سیل و دیگر مشکلات ضمانت اجرایی پیدا می‌کند، و به این ترتیب لازم نیست از افراد خاصی به این منظور استفاده شود.

ه. تعیین اختیارات سرپرست گروه پیشگیری در مورد وظایف اعضای گروه در بخشهای مختلف کتابخانه (و در صورت امکان، دانشکده، دانشگاه، یا سازمان متبوع).

- و. تهیه راهنمای مکتوب برای پیشگیری یا به حداقل رساندن کلیه عوامل ایجاد کننده خسارت.
- ز. تهیه سیاهه‌ای از ملزومات مورد نیاز و تهیه کنندگان آنها در منطقه و در دیگر مناطق تا در صورت از بین رفتن منابع محلی مورد استفاده قرار گیرند.
- ح. تعیین محل تأسیسات انجماد سریع و منابع تهیه کامیونهای سردخانه‌دار و دیگر ماشین‌آلات مورد نیاز.
- ط. تهیه سیاهه‌ای از افراد یا سازمانهایی که می‌توان از آنها تقاضای کمک کرد.
- ی. تهیه سیاهه‌ای از شماره تلفن و نشانی یکایک افرادی که در حال حاضر در گروه پیشگیری عضویت دارند و جانشینان آنها.

برنامه نجات از سوانح و بلایا

مهمترین قسمت در شرایط بخش نجات از سوانح و بلایا در برنامه تهیه شده برای مقابله با سوانح، به تهیه راهنمایی برای گروه نجات و تعیین وظایف آنها مربوط می‌شود. این راهنما باید شامل موارد زیر باشد:

الف. سازماندهی گروه نجات با ایجاد تغییرات در شرح وظایف کارکنان به جای به کارگرفتن افراد خاص؛

- ب. تعیین مسئولیتهای هر یک از اعضای گروه پس از بروز سانحه؛
- ج. تعیین اختیارات سرپرست گروه نجات در مورد دیگر افراد گروه و در ارتباط با دیگر بخشهای کتابخانه (و در صورت امکان دانشکده، دانشگاه یا سازمان متبوع)؛
- د. تعیین اولویتهای نجات مجموعه و دیگر مواد کتابخانه؛
- ه. دستورالعمل گام به گام مکتوب برای هر مرحله از اعمال نجات؛
- و. دستورالعملهایی برای نظارت بر کار داوطلبان، شامل پیش‌بینیهای لازم برای سلامت آنان؛
- ز. تعیین محل خاصی در ساختمان و در قسمت مجموعه‌های اصلی و رده‌های مختلف مواد برای نصب راهنمای مخزن؛

- ح. تهیه سیاهه‌ای از افراد و سازمانهایی که می‌توان از آنها درخواست کمک کرد؛
- ط. تعیین محل سازمانهایی که تأسیسات انجماد سریع دارند و همچنین محل تهیه کامیونهای سردخانه‌دار و دیگر ماشین‌آلات؛
- ی. تعیین محل ساختمانهای دیگر در محوطه دانشکده، دانشگاه و یا سازمان متبوع (یا دیگر

مکانها) که می‌تواند به عنوان محل اقدامات روی صحنه استفاده شود (مثل ورزشگاهها، آزمایشگاههای شیمی، اسلحه‌خانه‌ها و غیره)؛

ک. تهیه سیاهه‌ای از ملزومات مورد نیاز و تهیه‌کنندگان آنها در محل و دیگر جایها. برنامه‌های نجات از سوانح و بلایا چنانچه توسط گروههای مناسب سازمان یافته و درست آموزش دیده به اجرا درآیند، به شرط تعیین اولویتهای نجات و مرمت و ... از قبل، سرعت کارها بیشتر و در نتیجه چاره‌ساز خواهد بود. لذا فهرست موادی که باید نجات داده شوند به همراه محل نگهداری آنها باید از پیش تهیه گردند. مواد مرجع، نشریات ادواری، مجموعه روزنامه‌ها و دیگر مواد قابل جایگزینی که ارزان قیمت‌تر از آنی هستند که بخواهیم هزینه‌گزافی برای نجات دادن و مرمت و اصلاح آنها صرف کنیم باید تعیین شوند. این اقدامات سبب حذف کوششهای بیهوده خواهد شد و در نتیجه از وارد آمدن خسارات و صدمات بیشتر به مواد آب افتاده و یا نیم سوخته جلوگیری خواهد گردید.

برنامه‌ریزی تعاونی برای مبارزه با سوانح و بلایا

مسلم است که تشکیل گروههای پیشگیری و نجات تنها در کتابخانه‌هایی امکان‌پذیر است که تعداد کتابداران و افراد شاغل در دیگر بخشهای اداری آن قدر هست که بتوان کارکنان لازم با مهارتهای مورد نیاز را برگزید. دیگر مؤسسات کوچکتر بی‌شک چنین امکانی را نخواهند داشت. ولی این مسئله نباید باعث محروم شدن آنها از چنین خدماتی گردد. چنانچه گروهی متشکل از افراد با تجربه به اضافه برقکار، لوله‌کش، نجار، متخصص کنترل حشرات، شیمیدان، متخصص حفاظت و نگهداری، قارچ‌شناس و غیره در منطقه وجود داشته باشد و همواره افرادی از گروه به صورت کشیک یا آماده در منطقه حضور داشته باشند خدمات ایشان می‌تواند مورد استفاده کتابخانه‌ها و سازمانهای مشابه دیگر قرار گیرد. بدیهی است وجود برنامه پیشگیری از سوانح و بلایا و همچنین تشکیل و آموزش گروههای نجات در هر کتابخانه می‌تواند به هنگام بروز سوانح کوچک بسیار مفید باشد لیکن مواقعی که وسعت سانحه یا بلایه از حد تصور و توان این گروهها خارج باشد تلاش ایشان نیز چندان مؤثر نخواهد بود. همچنین از آنجایی که مواد اصلی و مجموعه پایه کتابخانه‌ها معمولاً نسبت به آب بسیار حساس هستند و خسارات وارده به آنها بر اثر آب‌افتادگی فوق‌العاده هولناک است، طبیعتاً بروز چنین حوادث و خساراتی نیازمند عکس‌العمل سریع و مؤثر می‌باشد. و البته تنها زمانی چنین عکس‌العملی می‌تواند نشان داده شود که علاوه بر وجود برنامه کنترل و مقابله با سوانح و بلایا برنامه‌ای ملی، یا منطقه‌ای و در نهایت بین‌المللی نیز وجود داشته باشد. که در صورت وجود چنین برنامه‌هایی گروههای نجات

می‌توانند بلافاصله پس از اطلاع از بروز سانحه حرکت کنند و به محض رسیدن به محل عملیات نجات را آغاز نمایند. همچنین در کنار اعزام آنها وسایل و تجهیزاتی را که آماده استفاده به همین منظور نگاه داشته شده‌اند نیز به محل فرستاده شوند تا گروه‌های نجات بتوانند از خدمات پشتیبانی چون امکانات انجماد با باد، و ذخیره در شرایط سرد (انجماد) که امکان استفاده از آنها از پیش برنامه‌ریزی شده سود جویند. البته گاهی اتفاق می‌افتد که ابعاد حادثه چنان عظیم است که گروه‌های داخلی اعم از محلی و ملی نمی‌توانند از عهده فائق آمدن بر آن برآیند. و لذا نیازمند همکاری و تعاون میان کشورهای جهان است. در این راستا با عنایت به آنچه در مورد میراث مکتوب غنی اسلامی گذشت پیشنهاد می‌شود:

۱. با جلب همکاری سازمان کشورهای اسلامی در یکی از کشورهای اسلامی که از نظر مسائل حفاظت و نگهداری و مرمت تجربه و توان بیشتری دارد، مرکزی برای هماهنگی و تماس ایجاد شود.

۲. از دیگر کشورهای جهان نیز که دارای مجموعه‌های اسلامی هستند برای شرکت و همکاری دعوت به عمل آید.

۳. در هر یک از کشورها مرکزی برای نظارت بر فعالیتهای داخلی و نیز تماس ایجاد شود.
 ۴. شبکه‌ای کامپیوتری جهت ذخیره اطلاعات مربوط به توان هر یک از کشورها (مثل تعداد نیروهای آموزش دیده با ذکر تخصص ایشان، امکانات موجود مثل تعداد سردخانه‌هایی که اعلام همکاری کرده‌اند یا تعداد ماسینتهای سردخانه‌دار قابل استفاده یا کارگاههای مرمت و آزمایشگاههای شیمی و غیره) و روزآمد نگاهداشتن این اطلاعات ایجاد گردد. طبیعی است که لازم است از یک زبان واحد به این منظور استفاده شود تا از نظر انتقال و استفاده از اطلاعات مشکلی پیش نیاید.

۵. با جلب همکاری و کمکهای یونسکو و سازمانهای تحت پوشش آن مثل ایکوم^۱، ایکوموس^۲، ایکروم^۳ و غیره امکان آموزشهای لازم جهت تأمین و بهبود وضع نیروی انسانی متخصص انجام شود. همچنین برنامه‌های لازم برای پیشگیری و مقابله با خسارات ناشی از جنگها تدوین و توسط کشورهای ذینفع تصویب گردد.

۶. همکاری وزارتخانه‌های خارجه و دفاع کشورها به منظور ایجاد تسهیلات از نظر صدور روادید و انتقال نیروهای امدادی و گروههای نجات. همچنین جلب همکاری سازمانهای امدادی ملی و بین‌المللی برای همکاری و کمک به هنگام بروز سانحه.

در پایان با توسل جستن به آیات الهی، بخشی از آیه دوم سوره مائده نقل می‌شود، باشد که موهبت الهی در انجام این امر خطیر نصیبمان گردد: تعاونوا علی البر و التقوی علی الاثم و العدوان و اتقوا الله ان الله شدید العقاب (در نیکوکاری و پرهیز همکاری کنید نه در گناه و تجاوز، و از خدای بترسید که او به سختی عقوبت می‌کند). ■

مآخذ

۱. نیکنام، مهرداد. "برنامه‌ریزی ملی برای حفظ منابع کتابخانه‌ها به هنگام بروز بلایای طبیعی"، پیام کتابخانه، سال. دوم، شماره. ۱ (بهار ۱۳۷۱)، ۱۷-۱۲.
2. Buchanan, Sally A. *Disaster Planning: Preparedness and Recovery for Libraries and Archives*. Paris: Unisist. 1988.
3. England, Claire & Karen, Evans. *Disaster Management for Libraries: Planning and Process*. Canada: Canadian Library Association, 1988.
4. Fortson, Judith. *Disaster Planning and Recovery*. London: Neal-Schuman Pub. Co., 1990.